O‘ZBEK XALQ MAROSIM FOLKLORIDA QADIMIY MIFOLOGIK QARASHLARNING SAQLANISHI

Djanizakova Madina Radjab qizi
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
1-kurs magistranti
madinaradjabovna@icloud.com

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada o‘zbek xalq marosim folklorida qadimiy mifologik qarashlarning saqlanishi, ularning tarixiy ildizlari va folklore namunalari tarkibidagi badiiy-funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Xususan, “Sust xotin”, “Choy momo”, “Boychechak” kabi marosimlar misolida animistik, magik, animatistik va tabiat kultlariga oid tasavvurlarning marosim qo‘shiqlari, ramziy obrazlar hamda marosimiy harakatlarda namoyon bo‘lishi o‘rganiladi. Shuningdek, Samarqand, Surxondaryo va Qashqadaryo vohalariga xos folkloriy xususiyatlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: marosim folklori, mifologik tafakkur, qadimiy e’tiqodlar, animizm, magiya, tabiat kultlari, “Sust xotin”, “Choy momo”, “Boychechak”, mifologik obraz, folkloriy an’ana

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируются сохранение древних мифологических представлений в узбекском народном обрядовом фольклоре, их исторические корни и художественно-функциональные особенности в составе фольклорных образцов. В частности, на примере таких обрядов, как “Суст хотин”, “Чой момо” и “Бойчечак”, рассматривается проявление представлений, связанных с анимизмом, магией, аниматизмом и культами природы, в обрядовых песнях, символических образах и ритуальных действиях. Кроме того, проводится сравнительный анализ фольклорных особенностей, характерных для Самаркандского, Сурхандарьинского и Кашкадарьинского оазисов.

Ключевые слова: обрядовый фольклор, мифологическое мышление, древние верования, анимизм, магия, культы природы, “Суст хотин”, “Чой момо”, “Бойчечак”, мифологический образ, фольклорная традиция.

ABSTRACT. This article analyzes the preservation of ancient mythological beliefs in Uzbek folk ritual folklore, their historical origins, and their artistic and functional characteristics within folklore traditions. In particular, it examines how beliefs related to animism, magic, animatism, and nature cults are reflected in ritual songs, symbolic images, and ceremonial practices, drawing on such rituals as *“Sust Khotin,” “Choy Momo,”* and *“Boychechak.”* Furthermore, the folkloric features characteristic of the Samarkand, Surkhandarya, and Kashkadarya oases are examined through comparative analysis.

Keywords: ritual folklore, mythological thinking, ancient beliefs, animism, magic, nature cults, *“Sust Khotin,” “Choy Momo,” “Boychechak,”* mythological image, folkloric tradition.

Kirish. Xalq og‘zaki ijodi insoniyatning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, turmush tarzi va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan muhim madaniy hodisadir. Ayniqsa, marosim folklori xalqning eng qadimiy tasavvurlari, tabiat va koinot haqidagi qarashlari, ezgulik va yovuzlik, hayot va o‘lim, hosildorlik va baraka to‘g‘risidagi tushunchalarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Mifologik qarashlar dastlab insonning tabiat hodisalarini anglashga bo‘lgan ehtiyoji, atrof-muhit bilan munosabati hamda hayotiy tajribasi asosida shakllangan. Qadimgi inson yomg‘ir, shamol, quyosh, oy, suv, olov kabi tabiiy hodisalarning mohiyatini tushuntirishga intilib, ularga g‘ayritabiiy kuch va muayyan xususiyatlar nisbat bergan. Vaqt o‘tishi bilan bunday tasavvurlar turli marosimlar, udumlar, afsona va qo‘shiqlar tarkibida mustahkamlanib borgan.

O‘zbek xalq marosim folklori ham uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan bo‘lib, uning tarkibida qadimgi mifologik tafakkurning ko‘plab izlarini kuzatish mumkin. Bu jihatdan marosim folklorini nafaqat xalqning urf-odatlarini aks ettiruvchi hodisa, balki qadimiy e’tiqod va mifologik tafakkur namunalarini saqlab keluvchi o‘ziga xos madaniy xotira sifatida baholash mumkin.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi o‘zbek xalq marosim folklorida qadimiy mifologik qarashlarning saqlanish shakllarini aniqlash, marosim qo‘shiqlaridagi mifologik obraz va ramzlarni tahlil qilish hamda ayrim hududiy variantlarning o‘ziga xos xususiyatlarini yoritishdan iborat.

ASOSIY QISM. Marosim folklori va mifologik tafakkur munosabati. Marosim folklori xalqning muayyan urf-odat va rasm-rusumlari bilan bevosita bog‘liq holda yuzaga kelgan og‘zaki ijod namunalarini qamrab oladi. Uning tarkibiga marosim qo‘shiqlari, aytimlar, olqishlar, afsunlar, duo va boshqa an’anaviy poetik shakllar kiradi. Ushbu namunalar oddiy badiiy matn sifatida emas, balki muayyan marosim jarayonining tarkibiy qismi sifatida yuzaga kelishi bilan xarakterlanadi.

B.Sarimsoqov o‘zining “O‘zbek marosim folklori” asarida marosim folklorining janr tarkibi, poetik tabiati va genetik asoslarini o‘rgangan. Olim mavsumiy marosim folklorini yil fasllari bilan bog‘liq holda tasniflab, “Sust xotin”, “Choy momo” kabi marosimlarni alohida folkloriy hodisa sifatida tahlil qiladi [1]. Qadimgi mifologik tafakkurda so‘zning muayyan hodisaga ta’sir ko‘rsatish kuchiga ega ekanligi haqidagi tasavvur muhim o‘rin tutgan. Bu hodisa folklorshunoslikda so‘z magiyasi bilan izohlanadi. Masalan, yomg‘ir chaqirish, shamolni to‘xtatish, kasallikni daf etish yoki yovuz kuchlardan himoyalanish maqsadida ijro etilgan marosimiy aytimlar so‘zning sehrli ta’siriga bo‘lgan ishonch bilan bog‘liq.

Marosim folklorida mifologik qarashlar faqat alohida obrazlar orqali emas, balki matnning ijro vaziyati, takrorlar, ramziy harakatlar va marosim ishtirokchilarining umumiy tasavvurlari orqali ham namoyon bo‘ladi. Demak, marosim folklorining mifologik asoslarini o‘rganishda uning verbal, ya’ni so‘z bilan ifodalanuvchi hamda noverbal, ya’ni harakat va ramzlar orqali namoyon bo‘luvchi jihatlarini birgalikda tahlil qilish zarur.

“Sust xotin” marosimida qadimiy mifologik qarashlarning saqlanishi. O‘zbek xalqining mavsumiy marosimlari orasida yomg‘ir chaqirish bilan bog‘liq “Sust xotin” marosimi alohida ahamiyatga ega. Ushbu marosim, asosan, bahor oxiri va yoz boshlarida yog‘ingarchilik kamayib, qurg‘oqchilik yuzaga kelgan paytlarda o‘tkazilgan.

Dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi aholi uchun yomg‘ir hosildorlik va mo‘l-ko‘lchilikning asosiy omillaridan biri hisoblangan.

Marosim davomida ayollar va qizlar yig‘ilib, maxsus tayyorlangan qo‘g‘irchoq yoki ramziy obrazni ko‘tarib, xonadonma-xonadon yurishgan. Har bir xonadonda yomg‘ir tilab qo‘shiqlar aytilgan, suv sepish kabi ramziy harakatlar bajarilgan. Marosimning hududiy variantlarida ijrochilar tarkibi va bajariladigan harakatlar farqlangan.

Mazkur marosimning poetik matnlaridan birida quyidagi misralar uchraydi:

Yomg‘ir yog‘sin, Susxotin,

Arpa pishsin, Susxotin,

Sigir iysin, Susxotin.

Ushbu qisqa folklor matnida xalqning kundalik turmushi, dehqonchilik va chorvachilik bilan bog‘liq ehtiyojlari mujassamlashgan. Birinchi misrada yomg‘ir so‘raladi, ikkinchi misrada ekinlarning pishib yetilishi, uchinchi misrada esa chorvaning mahsuldorligi tilanadi. Demak, uch misra tarkibida tabiat, dehqonchilik va chorvachilik o‘rtasidagi uzviy munosabat badiiy ifodalangan.

Bu yerda “Susxotin” obraziga murojaat qilish, uning nomini takrorlash va undan muayyan hodisani kutish so‘z magiyasining belgilaridan biridir. Takroriy murojaat marosimiy matnning ta’sirchanligini oshirish bilan birga, qadimgi inson tafakkuridagi so‘z orqali tabiatga ta’sir ko‘rsatish mumkinligi haqidagi ishonchni ham ifodalaydi.

“Sust xotin” marosimida suvning alohida ramziy ahamiyatga ega ekanligi ham kuzatiladi. Suv hayot, tiriklik, poklanish va hosildorlik bilan bog‘liq mifopoetik tushunchalarni ifodalaydi. Marosim davomida suv sepish harakati qurg‘oqchilikni bartaraf etish, yerga namlik qaytarish va tabiatni jonlantirish istagining ramziy ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, “Sust xotin” marosimi tarkibida magik tasavvurlar, suv va hosildorlik kultiga oid qarashlar hamda xalqning dehqonchilik tajribasi o‘zaro uyg‘unlashgan.

“Choy momo” marosimida shamol kultiga oid tasavvurlar. O‘zbek xalq marosim folklorida shamol bilan bog‘liq marosimlar ham qadimiy mifologik qarashlarni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Shunday marosimlardan biri “Choy momo” marosimidir.

Qadimgi inson shamolni ko‘zga ko‘rinmaydigan, biroq katta kuchga ega bo‘lgan hodisa sifatida tasavvur qilgan. Ayniqsa, kuchli shamol ekinlarga, daraxtlarga va inson turmushiga zarar yetkazgan sharoitlarda uni muayyan g‘ayritabiiy kuch bilan bog‘lash holatlari kuzatilgan.

“Choy momo” marosimida shamolni to‘xtatish yoki uning zararli ta’sirini kamaytirish maqsadida maxsus marosimiy harakatlar va qo‘shiqlardan foydalanilgan. Ayrim folkloriy variantlarda Choy momo, Yalli momo singari obrazlar shamol bilan bog‘liq mifologik personajlar sifatida namoyon bo‘ladi.

B.Sarimsoqov keltirgan “Choy momo” qo‘shig‘i namunasida shamolga murojaat qilish, uning ekinlarga yetkazayotgan zararini eslatish, marosim ishtirokchilarining unga qarshi munosabati kabi motivlar uchraydi [1, 52-b.].

Ushbu holatda shamol oddiy meteorologik hodisa sifatida emas, balki murojaat qilish, ogohlantirish va muayyan talab qo‘yish mumkin bo‘lgan kuch sifatida tasvirlanadi. Bu esa tabiat hodisalarini jonlantirib tasavvur etish, ularga insoniy xususiyatlar berish bilan bog‘liq mifologik tafakkur izlarini namoyon qiladi.

Mazkur marosimda shamolning zararli ta’sirini kamaytirishga qaratilgan so‘zlar va harakatlar o‘zaro uyg‘unlashgan. Marosim qo‘shig‘ining poetik tuzilishida murojaat, takror, talab va ogohlantirish ohanglari muhim o‘rin egallaydi.

Demak, “Choy momo” marosimi o‘zbek xalqining tabiat kuchlariga munosabatini, shamolni mifologik jihatdan anglashini va marosimiy folklor orqali qadimiy tasavvurlarni saqlash jarayonini namoyon etadi.

“Boychechak” marosimida bahor va yangilanish mifologiyasi. O‘zbek xalqining bahoriy marosimlari orasida «Boychechak» bilan bog‘liq udumlar alohida o‘rin egallaydi. Boychechak qishdan keyin yer yuzida paydo bo‘ladigan ilk gullardan biri sifatida xalq tasavvurida bahorning kelishi, tabiatning uyg‘onishi va hayotning yangilanishi ramziga aylangan.

“Boychechak” marosim qo‘shiqlarida gulning unib chiqishi, bahorning kirib kelishi, tabiatning jonlanishi va xonadonlarga quvonch olib kelishi bilan bog‘liq motivlar uchraydi. Boychechakni olib yurish va uni madh etish orqali ishtirokchilar bahoriy yangilanishni ramziy ravishda ifodalaganlar.

Mazkur folklor namunasida quyidagi ramziy qatlamlarni ajratish mumkin:

• Boychechak – tabiatning uyg‘onishi va hayotning qayta boshlanishi;

• Yer – tiriklik, unumdorlik va hosildorlik manbai;

• Bahor – yangilanish, o‘sish va baraka davri;

• Gulning ochilishi – hayotiy kuchning qayta namoyon bo‘lishi.

Bu obrazlar tizimi qadimgi tabiat kultlari va mavsumiy dunyoqarash bilan bog‘liq. Xalq tasavvurida qishning tugashi va bahorning boshlanishi tabiatdagi oddiy almashinuv emas, balki hayotning qayta tiklanishi sifatida anglangan.

“Boychechak” marosim qo‘shiqlarining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, ular muayyan mavsumiy vaziyatda ijro etilgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan mustaqil bolalar o‘yin-qo‘shiqlari sifatida ham yashab qolgan. Bu holat marosim folklorining tarixiy transformatsiyasini ko‘rsatadi: dastlabki marosimiy vazifasi susaygan ayrim qo‘shiqlar badiiy-estetik va tarbiyaviy ahamiyat kasb etgan.

Marosim folklorida mifologik obraz va ramzlarning semantik xususiyatlari. O‘zbek xalq marosim folklorida mifologik qarashlarni chuqurroq anglash uchun unda uchraydigan obraz va ramzlarning semantik xususiyatlarini o‘rganish muhimdir. Chunki qadimiy e’tiqodlar ko‘pincha bevosita izohlanmagan holda, ramziy obrazlar va marosimiy harakatlar tarkibida saqlanadi.

Masalan, suv, olov, yer, shamol va o‘simlik obrazlari turli marosimlarda o‘ziga xos ma’no kasb etadi. Ularning semantik xususiyatlarini quyidagicha izohlash mumkin:

Suv obrazi. Suv hayot va tiriklikning asosiy manbai sifatida talqin qilinadi. “Sust xotin” marosimida suvning qo‘llanishi yomg‘ir, namlik va hosildorlik bilan bog‘liq qadimiy tasavvurlarni ifodalaydi.

Shamol obrazi. “Choy momo” marosimida shamolga murojaat qilish uning mustaqil kuch sifatida tasavvur qilinganligini ko‘rsatadi. Bu holat tabiat hodisalarini jonlantirib tasavvur etish bilan bog‘liq.

O‘simlik obrazi. “Boychechak” marosimida gulning paydo bo‘lishi hayotning yangilanishi, bahorning boshlanishi va tabiatning qayta uyg‘onishi ma’nolarini anglatadi.

Olov obrazi. Oilaviy va mavsumiy marosimlarda olovning poklovchi hamda himoyalovchi xususiyatlariga oid qarashlar uchraydi. Olov atrofida bajariladigan ayrim marosimiy harakatlar qadimiy e’tiqodlar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Mazkur obrazlar turli marosimlarda bir xil ma’noni anglatmaydi. Ularning mazmuni ijro vaziyati, marosim maqsadi va xalqning tarixiy dunyoqarashiga qarab o‘zgaradi. Shu bois ularni alohida predmet sifatida emas, balki butun marosimiy tizim tarkibida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Hududiy variantlar va ularning folkloriy xususiyatlari. O‘zbek xalq marosim folklori umumiy an’anaviy asosga ega bo‘lish bilan birga, hududiy jihatdan ham o‘ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Turli vohalarda yashovchi aholining xo‘jalik faoliyati,

tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy tajribasi va mahalliy urf-odatlari marosimlarning ijro shakli hamda poetik matnlariga ta’sir ko‘rsatgan.

Samarqand vohasi. Samarqand va Zarafshon vohasiga oid marosim folklorini o‘rganishda yomg‘ir chaqirish marosimlari muhim manba hisoblanadi. Xususan, G. Arandarenko 1877-yilda Zarafshon vohasi aholisi meteorologik qarashlariga bag‘ishlangan qaydlarida “Susxotin” marosimi va uning qo‘shiq matnidan namuna keltirgan. Undagi “Yomg‘ir yog‘sin, Susxotin, arpa pishsin, Susxotin” misralari marosimning dehqonchilik ehtiyojlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [2]. Bu namuna Samarqand-Zarafshon hududida marosimning tarixiy qayd etilgan shakllarini o‘rganish uchun muhim dalildir.

Surxondaryo vohasi. Surxon vohasi marosim qo‘shiqlarida mahalliy etnik guruhlar, ijrochilik an’analari va sheva xususiyatlari muhim o‘rin tutadi. Hududning folkloriy repertuarida “Sust xotin” kabi maishiy va mavsumiy marosim qo‘shiqlari uchraydi. Ularning poetik va musiqiy xususiyatlari mahalliy ijrochilik an’analari bilan chambarchas bog‘liq. Surxon vohasi bo‘yicha olib borilgan folkloriy tadqiqotlarda qo‘shiq matni, kuy va ijro usulining o‘zaro aloqasi alohida ta’kidlanadi [3].

Qashqadaryo vohasi. Qashqadaryo marosim folklorida dehqonchilik, hosildorlik va tabiat kuchlari bilan bog‘liq motivlar alohida ahamiyatga ega. “Sust xotin” marosimi hamda Bobodehqon obrazi bilan bog‘liq tasavvurlar ushbu hududning mavsumiy marosimlarini o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Bobodehqon obrazi xalq tasavvurida dehqonchilik va hosildorlikka homiylik qiluvchi ramziy obraz sifatida namoyon bo‘ladi [4].

Hududiy variantlarni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, bir xil marosim turli joylarda turlicha ijro etilishi mumkin. Bunda marosimning umumiy maqsadi saqlangan holda, uning poetik matni, ishtirokchilar tarkibi, marosimiy buyumlari va ijro usullari o‘zgaradi.

Shu sababli Samarqand, Surxondaryo va Qashqadaryo vohalaridagi marosim folklorini qiyosiy o‘rganish qadimiy mifologik qarashlarning mahalliy shakllarini aniqlash, umumiy va xususiy jihatlarini belgilash imkonini beradi.

Marosim folklorida mifologik qarashlarning transformatsiyasi. O‘zbek xalq marosim folklorida qadimiy mifologik qarashlarning saqlanishi murakkab tarixiy jarayon hisoblanadi. Turli davrlarda xalqning diniy, ijtimoiy va madaniy dunyoqarashida yuz bergan o‘zgarishlar marosimlarning mazmuni va ijro shakllariga ham ta’sir ko‘rsatgan.

Ayniqsa, islom dini ta’sirida ayrim qadimiy marosimlar yangi mazmun bilan boyigan, ba’zi mifologik obrazlar esa diniy tushunchalar bilan uyg‘unlashgan. Natijada xalq marosim folklorida sinkretik xususiyatga ega bo‘lgan namunalar shakllangan.

Bunday jarayonda qadimgi e’tiqodlarning ayrim elementlari o‘zining dastlabki mazmunini yo‘qotgan bo‘lsa-da, marosimiy harakatlar, ramzlar va poetik matnlar tarkibida saqlanib qolgan. Masalan, ilgari muayyan magik vazifani bajargan ayrim harakatlar keyinchalik urf-odat yoki an’anaviy ramz sifatida davom etgan.

“Boychechak” qo‘shiqlarining bolalar o‘yin repertuariga o‘tishi ham marosim folkloridagi transformatsiya jarayonining ko‘rinishlaridan biridir. Bunda qo‘shiqning dastlabki mavsumiy mazmuni saqlangan holda, uning ijrovazifasi o‘zgargan.

Demak, marosim folkloridagi mifologik qatlamni o‘rganishda uning faqat dastlabki kelib chiqishiga emas, balki tarixiy taraqqiyot davomida qanday o‘zgarishlarga uchraganiga ham e’tibor qaratish zarur.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalq marosim folklori qadimiy mifologik tafakkur va xalq dunyoqarashining muhim saqlovchilaridan biridir. Uningtarkibidagi mavsumiy va oilaviy marosimlar, marosim qo‘shiqlari, aytimlar hamda ramziy harakatlarda xalqning tabiat, koinot, hayot, hosildorlik va inson taqdiri haqidagi qadimiy tasavvurlari mujassamlashgan.

“Sust xotin” marosimida yomg‘ir, suv va hosildorlik bilan bog‘liq magik tasavvurlar, “Choy momo” marosimida shamolni jonlantirib tasavvur etish va unga murojaat qilish bilan bog‘liq mifologik qarashlar, “Boychechak” udumlarida esa bahor va tabiatning yangilanishi bilan bog‘liq mifopoetik tushunchalar namoyon bo‘ladi.

Marosim qo‘shiqlarining poetik matnlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularda takror, murojaat, ramziy obraz va tilak shakllari qadimiy mifologik tafakkurning muhim ifoda vositalari hisoblanadi. Ayniqsa, “Sust xotin” qo‘shig‘idagi yomg‘ir, arpa va chorva bilan bog‘liq tilaklar xalqning dehqonchilik hamda chorvachilik tajribasini mifologik tasavvurlar bilan uyg‘un holda ifodalaydi.

Hududiy variantlarning qiyosiy tahlili esa marosim folklorining umumiy asoslari bilan bir qatorda mahalliy xususiyatlarini ham ochib beradi. Samarqand, Surxondaryo va Qashqadaryo vohalaridagi marosim namunalari xalqning tabiiy-geografik muhiti, xo‘jalik faoliyati va ijrochilik an’analari bilan uzviy bog‘liq.

Shunday qilib, qadimiy mifologik qarashlar marosim folklorida o‘zgarmas shaklda emas, balki tarixiy, ijtimoiy va diniy jarayonlar ta’sirida transformatsiyaga uchragan holda yashab kelmoqda. Shu bois o‘zbek marosim folklorini mifologik, poetik va qiyosiy jihatdan o‘rganish xalqning tarixiy xotirasi, qadimiy dunyoqarashi hamda milliy-madaniy tafakkurini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. – Toshkent: Fan, 1986. – 216b**.**

2. Arandarenko G. Zarafshon vohasi aholisining meteorologik qarashlariga oid qaydlar. – 1877.

3. Surxon vohasi marosim qo‘shiqlari va folklor-etnografik an’analariga oid ilmiy tadqiqotlar.

4. Axmedova O. Qashqadaryo vohasi mavsum-marosim qo‘shiqlarining o‘ziga xos poetikasi. – Art and Design: Social Science, 2026. – B. 16–22.

5. Jo‘rayev M. O‘zbek mavsumiy marosim folklori. – Toshkent: Fan, 2008.

6. Ashirov A. O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari. – Toshkent, 2007.

7. O‘zbek folklori. Ocherklar. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1988.